

УДК 94:658.87(1-11)

С.П. Журавльова

ТОРГІВЛЯ УКРАЇНИ З ДЕРЖАВАМИ СХОДУ В 20-Х РОКАХ ХХ СТ.

Стаття присвячена проблемам участі України в міжнародній торгівлі з країнами Сходу в 20-х роках ХХ століття. В статті висвітлюється діяльність торговельних представництв, господарських організацій та змішаних товариств. В статті розглядається діяльність Одеського відділення Торгової палати, державного Чорноморсько-Азовського пароплавства, Одеської митниці. В умовах непу в січні 1923 р. проведений Харківський ярмарок, що відіграв важливу роль в розвитку торгівлі зі Сходом.

Ключові слова: торгівля, економічне співробітництво, комерційні організації, Одеський порт, еміграція, емігрант, ярмарок, виставка, транзит, мито, агенція «Аркос».

Статья посвящена проблемам участия Украины в международной торговле со странами Востока в 20-х годах ХХ столетия. В статье освещена деятельность торговых представительств, хозяйственных организаций и смешанных товариществ.

В статье рассмотрена деятельность Одесского отделения Торговой палаты, государственного Черноморско-Азовского пароходства, Одесской таможни. В условиях непа в январе 1923 г. проведён Харьковский ярмарок, который сыграл важную роль в развитии торговли с Востоком.

Ключевые слова: торговля, экономическое сотрудничество, коммерческие организации, Одесский порт, эмиграция, эмигрант, ярмарка, выставка, транзит, пошлина, агентство «Аркос».

The article deals with the analysis of Ukraine's participation in the international trade with the Oriental countries in the twenties, of XX century. It considers commercial activities of trade representatives, economic organizations and mixed societies. It describes the activity of the Odessa department of Chamber of Commerce, the State Black-and-Azov Sea steamship company, the Odessa Customs. During New Economic Policy, in 1923, the Kharkiv Trade Fair was held which played an important role in the trade development with the East.

Key words: trade, economy, economic collaboration, commercial organizations, Odessa Port, emigration, emigrant, trade fair, transit, customs duty, Agency «Arkos».

Для України її географічне положення ставило завдання налагодження контактів та шляхів постачання сировини на Захід, а виробів і продуктів сільського господарства на Схід. Тому збільшення впливу УСРР на Сході було актуальною проблемою. Далекосхідний регіон, а саме Туреччина, Афганістан, Іран на той час були досить привабливими об'єктами для національних інтересів України. Саме Туреччина в 20-х роках відіграє більш самостійну роль, поступово звільняючись від впливу своїх могутніх покровителів.

На основі укладеної в Анкарі політичної угоди між УСРР і Туреччиною від 2 січня 1922 р. встановились зовнішньоекономічні зв'язки. Після підписання українсько-турецької угоди за пропозицією надзвичайного посла М.В.Фрунзе уряд Туреччини направив до Харкова делегацію експертів для ознайомлення з можливістю встановлення економічного співробітництва.

Відразу було відкрито торговельне представництво в Анкарі та агентства в Трабзоні, Самсуні, Мерсині та Інеболу [1, оп. 1, спр. 373, арк. 37-39]. Торгпредства та агентства повною мірою представляли інтереси УСРР. Однак серйозні протиріччя виникли в питанні офіційного статусу торгових представництв у зв'язку з відсутністю угоди про торговельно-економічний обмін. Лише наприкінці 1923 р. торгівля УСРР і Туреччини нормалізувалась. Турецьким купцям було надано право безліцензійного ввозу в УСРР турецьких товарів і

безліцензійного вивозу українських товарів (за встановленими списками). Встановлювався єдиний торговельний режим на території Туреччини і УСРР. Турецькі купці мали право укладати угоди з організаціями і приватними особами [2, 43-44].

Активну зовнішньоторговельну діяльність в Туреччині здійснювало від імені України на початку 20-х років Стамбульське відділення «Аркос» (російсько-українсько-британське акціонерне торговельне відділення) [3, оп. 1, спр. 6, арк. 25].

Важливе значення у зовнішній торгівлі з країнами Сходу мали держторги. Це були спеціальні оперативні органи НКЗТ УСРР, так звані експортно-імпортні контори. Український держторг на початку 20-х років до створення зовнішньоторговельних експортно-імпортних об'єднань був активним експортером вітчизняної продукції за кордон, зокрема в країни Сходу. До Туреччини екпортувались хліб, харчові продукти, сільськогосподарська сировина, ліс, промислові вироби. У 1923 р. було вперше вивезено 1694,5 тонн антрациту. Разом з тим існували подальші перспективи експорту вугілля [4, 1928., № 6, 69]. У зв'язку з цим 15 лютого 1924 р. «Донвугілля» отримало право самостійного виходу на міжнародний ринок, на базі якого створено товариство «Експортвугілля», яке відкрило свої представництва в Туреччині. Метою товариства було вивчення попиту на паливо в Туреччині і обслуговування ринків Близького Сходу.

Слід зазначити, що Україна постачала також продукцію вітчизняних заводів і фабрик. Зокрема, у 1923 р. «Електротрест» експортував у Туреччину велику партію електроапаратури. Окреме місце в українському експорті належало сільськогосподарським машинам. Значним попитом на турецькому ринку користувалась сода, яка вивозилась через Одеський порт [5, 1930., № 4-5, 134].

Проблема експорту товарів в Україну набувала великого значення для народного господарства Туреччини. Багато галузей турецького народного господарства, особливо сільськогосподарської продукції, мали експортний характер. Тому їхній розвиток безпосередньо залежав від можливості вивозити їхню продукцію на зовнішні ринки, від розмірів експорту [6, 1928., № 2, 79-80]. Потреба розвивати експорт диктувалася в Туреччині інтересами стійкості валюти. Характер виплатного балансу Туреччини визначався переважно її торговельним балансом, а значить і розмірами експорту. Туреччина була типовою країною паперової валюти і тому хитання курсу ліри знаходились у тісному зв'язку із змінами розмірів експорту.

На українські ринки вивозили сільськогосподарську продукцію – цитрусові, маслини, горіхи, родзинки, прянощі, кунтужне насіння, олію, бавовну, вовну, тютюн, оливу, насіння сезаму. Загалом імпорт товарів з Туреччини значною мірою відповідав потребам народного господарства УСРР, особливо промисловості. Імпортні товари складались головним чином з тих, яких не вистачало на вітчизняному ринку.

З весни 1921 р. встановились епізодичні торговельні зв'язки УСРР та Ірану, підґрунтям яких був двосторонній договір від 26 лютого 1921 р., який передбачав врегулювання торговельних взаємин. Влітку 1921 р. був укладений односторонній акт, який дозволяв вивіз зерна з Хорасану. В наступні місяці через Туркестан велась закупівля хліба в Північно-Східному Ірані. 7 липня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У визнало за необхідне здійснити максимальні закупки пшениці та рису в Північно-Східному Ірані через апарат Зовнішторгу в Туркестані [7, оп. 1, спр. 652, арк. 205 зв.]. З України активно транспортувалась мануфактура.

Торгівля України з Іраном по неліцензійним товарам здійснювалась через комерційні організації Укрдержторг, Центросоюз, «Шарк», «Росперсцукор», «Першовк», «Ространзит», «Росперсбанк». Серед організацій суто українську структуру представляв Укрдержторг, Центросоюз. Решта були змішані з російськими торговельними структурами [8, оп. 1, спр. 1009, арк. 156].

Центросоюз відкрив свої філії в Ірані 20 лютого 1921 р. і охопив своїми відділеннями усю північ Ірану, але з часом масштаби роботи цієї структури звузились до заготівлі рису в

Гілянні [9, 1927., № 1, 81].

На Україну надходили металовироби, покрівельна жерсть, цвяхи, мило, мішки, шпагат, полотно, сільськогосподарські машини. До Ірану вивозили цукор і борошно. [10, оп. 3, спр. 432, арк. 30].

Щодо українського імпорту з Ірану, то він був таким – бавовна, вовна, шкіра, сухофрукти, горіхи, шовк-сирець, худоба, джут, рибні продукти. Україна була споживачем продукції цитрусових.

Значною подією в двосторонніх торгово-економічних відносинах була Всеперська промислово-ремісничка та сільськогосподарська виставка, яка відкрилась у Тегерані наприкінці 1923 р. Серед 20 тис. експонатів продукція УСРР була представлена сільськогосподарськими машинами, верстатами, виробами заводів і фабрик Одеси, Харкова, Катеринослава, Києва.

На початку 20-х років встановлювались економічні зв'язки України з Афганістаном, які мали неофіційний характер. Протягом 1921-1922 рр. Україна на афганський ринок стабільно доставляла цукор. Вже у 1922-1923 рр. УСРР змогла вивезти в Афганістан 180 тонн цукру на загальну суму 34 тис. крб. [11, 1930, № 10-11, 118]. У подальшому кількість вивезеного цукру збільшувалась. Серед інших видів експорту з УСРР в цю східну країну слід також відзначити полотно, меблеві вироби, які користувались попитом в Афганістані. Але слід відзначити, що весь товарообіг з Афганістаном розвивався стихійно і був припинений, коли Україна стала брати участь у загальносоюзній торгівлі. Поступово між країнами встановилось взаємовигідне співробітництво [12, 1924, 1-2].

У дещо іншій площині розвивались відносини України з Єгиптом. Хоча Єгипет у 1922 р. формально був проголошений незалежною державою, однак влада британських колонізаторів позначилась на всіх сферах внутрішнього і зовнішнього життя країни. Лондон всіляко протидіяв встановленню двосторонніх дипломатичних зв'язків.

Тільки наприкінці 1923 р. зовнішньоторговельні організації Укрдержторгу вивезли до Єгипту перші зразки лісоматеріалів на суму – 600 крб. Тоді ж були відправлені перша партія картоплі — на 3,3 тис. крб. і цукру – на 140,1 тис.крб., зразки сільськогосподарських машин та кондитерські вироби [13, 202, 203, 218]. Великим попитом користувався в Єгипті тютюн, однак практично його вивіз став можливим лише у наступні роки. Отже, товарообмін між країнами постійно зростає.

1 грудня 1923 р. відкрита агенція «Аркуса» в Палестині. Агенція проводила організаційну роботу і здійснювала продаж лісу, цементу, пшениці, ячменю, картоплі, нафтопродуктів. Близькість Єгипту (Олександрія, Каїр, Порт-Саїд) та Сирії (Бейрут, Дамаск, Тріполі) дає можливість «Аркусу» проводити регіональну роботу. Налагоджуються зв'язки з торговими фірмами [14, оп. 1, спр. 15, арк. 63].

Розвиток торгівлі з країнами Близького Сходу ставить Одесу в центрі товарообороту з цими країнами. Більшість товарів, спрямованих на Схід, проходять через Одеський порт. Специфічні умови близькосхідних ринків вимагають уваги щодо якості експортованих товарів і встановлення стандарту на товари.

Одеське відділення Торгової палати постановило, що головним завданням є встановлення контролю торгівлі. Поставлено питання організації експортного Бюро при Торговій палаті, компетенцією якого є встановлення контролю над експортними товарами.

Наприкінці 1924 р. було визнано об'єктивну необхідність створення Російсько-Східної Торговельної Палати (ОВРСТП). Її мета – забезпечення умов для налагодження контактів із східними ринками. Першим органом такої структури на Україні стало Одеське ОВРСТП. Понад 20 установ брало активну участь в роботі ОВРСТП, укладенні контактів із східними ринками та подоланні численних перепон на цьому шляху. До сфери діяльності ОВРСТП були включені Туреччина, Сирія, Палестина та Єгипет.

Практично ОВРСТП вирішувало питання встановлення безпосередніх зв'язків з торговельними структурами Сходу, вивчення стану і потреб східних ринків, здійснення

статистичного обліку торгівлі зі Сходом, розробка та реалізація заходів, спрямованих на поживлення торговельних операцій зі східними торговими партнерами на території півдня України (зниження в порту митних витрат, фрахтів, тарифів на розширення номенклатури безліцензійної торгівлі), сприяння діяльності східних купців, створення умов для проведення торговельних операцій.

Одним із провідних напрямків діяльності відділення стали збір та обмін інформацією, а саме надання купцям названих вище країн відомостей про стан української промисловості і про окремі організації, що потребували їх товарів, а також забезпечення радянських установ даними про східні ринки.

Першим практичним заходом ОВРСТП можна назвати роботу по збиранню преїскурантів та зразків українських товарів для відсилки на ринки Сходу. При цьому були вказані і розміри можливого зниження цін за умови продажу української продукції саме на ринках Сходу.

Підхід до справи був досить серйозний. Відділення поставило перед собою завдання досягти відповідності експортних товарів стандартам близькосхідних ринків, на яких попит існував не тільки на продукцію якісну, а й гарно оформлену та упаковану. На думку керівництва ОВРСТП, на порядку денному стояло питання введення постійно діючих стандартів на експортні товари з урахуванням потреб східних ринків. Для цього створювалося спеціальне експортне бюро з правом контролю за відповідністю експорту існуючим нормам.

Перші кроки були зроблені в напрямку розв'язання завдань інформаційного плану. Цьому сприяла насамперед активна позиція співробітників торговельних представництв, які надавали чимало відомостей щодо можливостей реалізації окремих партій українських товарів у межах тих чи інших східних країн. Відомості про стан ринків надходили також від працівників Укрзовнішторгу, які тимчасово перебували в країнах Сходу в складі торговельних делегацій або в ролі супроводжувачів українських товарів на східних виставках. Аналіз інформації, яку було отримано вже протягом перших місяців роботи ОВРСТП, давав підстави стверджувати, що ринки близькосхідних і арабських країн тяжіли до України, що вони здатні значною мірою споживати її сировинні та промислові ресурси.

Важлива роль в активізації торгівлі зі Сходом відводилася константинопольському товариству, до сфери діяльності якого увійшли Єгипет та Туреччина.

Незважаючи на ряд суб'єктивних факторів, в цей період існувала реальна перспектива розвитку зв'язків із східними ринками, але дальша централізація зовнішньоекономічної діяльності зробила неможливим врахування інтересів України при налагодженні відповідних контактів. Про виникнення перешкод для самостійного вирішення питань, визначення пріоритетів у сфері торгівлі зі Сходом свідчать звіти про умови роботи російсько-української торговельної делегації (1924 р.) на Близькому Сході [15, 1993, № 4, 38].

У травні 1923 р. був підписаний договір між національним пароплаванням Греції і Державним Чорноморсько-Азовським пароходством. Договір підписав директор Д. Г. Левін на підставі постанови ВУЦВК і Ради Праці та Оборони, а в газеті «Известия» від 16 травня 1923 р. за № 107 опублікували оголошення.

«Пароходство» представляє Державному Чорноморсько-Азовському пароходству право продажу білетів на перевезення емігрантів через порти Чорного і Азовського морів. Надається можливість еміграції з Константинополя або іншого порту.

Держчап здійснює продаж білетів «Пароходства» через агентства, представництва, організації, приватних осіб і перевозить емігрантів на своїх або іноземних суднах за взаємною згодою сторін.

У документах про діяльність «Пароходства» знаходимо інструкції та правила з питань виїзду пасажирів в інші країни. Ціна на білети та умови перевезення визначається сторонами.

«Пароходство» бере обов'язки виплатити Держчапу комісійні. Здійснюється продаж білетів I, II, III класів. Ознайомлення пасажирів з умовами переїзду обов'язкове. Поштові і

телеграфні витрати здійснюються за власний рахунок. Інтерес представляють баланси транспортних перевезень за кожні три місяці. Недотримання основних пунктів договору призводить до розірвання [16, оп. 1, спр. 515, арк. 38-39].

Константинополь представляє економічний інтерес для України і виступає як вузловий пункт, як транзитний пункт до Італії. На базових складах Константинополя зосереджена продукція української промисловості та експортні фонди. Імпорт розвивається не інтенсивно. Пояснення цьому слід шукати в тих економічних передумовах, на яких побудований імпортерний план. Константинопольські експортери хлібних продуктів не вступають в торговельні контакти з Україною. Досить часто контори УпНКЗТ мали справу з купцями і комісіонерами, які за високими цінами продавали потрібні товари. Колегія УпНКЗТ на засіданні постановила звернути увагу на розвиток торгівлі в Середземному морі.

Надзвичайно сприятливі умови склались для імпорту з Монголії. Україна імпортувала з Монголії худобу, шкіросировину для місцевих потреб, хутро, масло. Щодо українського експорту в Монголію, то він був представлений металами і металевими виробами, сільськогосподарськими машинами, нафтопродуктами, гумовими виробами, силікатами, цукром.

Великого значення Україна надавала участі в міжнародних ярмарках і виставках, які сприяли встановленню контактів і розвитку торговельно-економічних зв'язків з країнами Сходу. Перший ярмарок, у якому брали участь країни Сходу, був організований в 1922 р. в Баку. Бакінський ярмарок сприяв поширенню вітчизняних товарів в Іран. В ярмарку брали участь азербайжанські, грузинські, вірменські трести, українські трести. Проведення другого ярмарку в Баку в 1923 р. дало змогу констатувати, що на українському ринку склався великий попит на іранську шерсть та сухофрукти [17, 1923, № 1-2, 7]. Серед присутніх на ярмарку держав Україна посіла перше місце по закупівлі східних товарів. В УСРР було ввезено товарів на суму понад 4,5 млн.руб. В свою чергу іранські фірми закупили українського цукру на 1186 тис.руб., залізних виробів на 283,9 тис.руб., а також значну кількість інших товарів.

В січні 1923 р. в Харкові відбувся ярмарок, де були представлені турецькі товари. Цього ж року відбувся інший ярмарок в Нижньому Новгороді, в якому взяли участь 105 фірм Сходу. Загальний обсяг контрактів, укладених на цьому ярмарку з українськими промисловими підприємствами, обмежувався сумою понад 600 тис.руб. [18, 1923., № 25, 14]. Представники країн Сходу виявили неабиякий інтерес до продукції цукрової промисловості, товарів скляної, фаянсової, хімічної та сірникової промисловості.

Мали місце також пропозиції НКЗТ України щодо необхідності проведення ярмарок в Одесі. Вони обґрунтовувалися наступними факторами. Місто Одеса важливий транспортний вузол, фрахтовий центр, де місцева промисловість по номенклатурі вироблених товарів найбільше відповідає споживчим інтересам країн Сходу. Саме в Одесі знаходились консульства ряду країн Сходу і це створювало реальні умови для організації ярмарку. Однак директивні органи в той час не використали цю обставину.

В зовнішній торгівлі важливого значення має робота Одеської райконтори. Визнано необхідним при експортному відділі організувати підвідділ торгівлі лісом. Підвідділ зобов'язаний контактувати з Київським обласним заготівельним відділом. Обласний відділ буде займатися заготівлею експортлісу. Новоутворений підвідділ торгівлі лісом Одеської райконтори займається доставкою в Одеський порт, сортуванням, обробкою на заводі, плануванням експортних маршрутів.

Одеська райконтора отримала дозвіл здійснювати операції по страхуванню вантажів. Контора виконувала функції комісарства. Шляхом видачі страхових полісів Одеська райконтора зацікавлювала клієнтуру серед іноземних громадян.

Важливі функції виконувала Одеська митниця. Митниця слідкує за тим, щоб товари за замовленням ввозились і вивозились. Встановлений контроль товарів у зв'язку з порушенням норм державної монополії. На відповідні товари на Головній митниці встановлений митний

акциз. На місцях засновано митницю трьох категорій та митні пости, які здійснюють боротьбу з контрабандою за директивами центру і розглядають контрабандні справи.

Одеська митниця виконує і технічні обов'язки. Сюди входить спостереження за завантаженням іноземних кораблів, нагляд за пасажирами, багажем і корабельною командою. У складських приміщеннях митниці знаходяться імпорتنі товари, які зберігаються певний період згідно статей митного тарифу. Головне митне управління дає дозвіл і документацію на пропуск товарів. Обов'язково проводиться реалізація товарів, які знаходяться на митниці довше встановленого терміну. Існує своя каса при Губфінвідділі, яка зберігає гроші.

Одеська митниця виконує велику роботу по транзиту. В основному проводиться прийом вагонів та спостереження за розвантаженням, збереженням і охороною товару. Аналогічна робота проводиться з транзитним товаром. В обов'язки Одеської митниці входить перевірка документів, які засвідчують право на перевезення товарів [19, оп. 1, спр. 102, арк. 89-90]. Практикується відправлення товарів поштою. На митниці встановлений контроль за проходженням пошти з-за кордону, посилок, бандеролей та листів. У зв'язку з цим введений тариф на огляд посилок, бандеролей та листів. Вирішено питання видачі адресатам кореспонденції і зворотної відправки. З метою врегулювання перевезень через море Одеським портовим управлінням видавались навігаційні паспорти, встановлена реєстрація прибуття і вибуття товару. Відведена увага питанню перевезення між портами.

В Одеському обласному архіві виявлений матеріал про роботу митниці за 1923 рік. Це таблиці, що містять цифрові дані руху товарів, руху іноземних кораблів, відомості по миту [20, оп. 1, спр. 102, арк. 90].

Взаємовідносини Одеської митниці з місцевими державними органами, організаціями та підприємствами встановлювались через агентів Чорноморського пароплавства.

Досить часто Одеське торгпредство брало обов'язки отримувати товар. Взаємовідносини Одеської митниці з місцевими державними органами, організаціями та підприємствами встановлювались з НКЗТ через місцевих представників. Керуючі органи НКЗТ давали митниці вказівки по технічній частині роботи. Відповідні взаємовідносини склались з управлінням Одеського торгового порту. Питання сплати мита та інші фінансові питання взяла на себе митниця, як фіскальний орган.

Одеська митниця має свою структуру. Постійно діють відділи загальний, особового складу, адміністративний, тарифний, господарський.

Важливе значення мають відділи бухгалтерії, судово-конфіскаційний, обліково-статистичний, поштовий. Створені спеціальні відділи корабельний і пакувальний. Для вирішення питань по конфіскації товарів і застосування тарифів створена Технічна Рада [21, оп. 1, спр. 102, арк. 92].

Важливо було налагодити страхування товарів транзитної торгівлі. Контора взяла на себе обов'язки аварійного комісарства.

Отже, характер економічних зв'язків УСРР з країнами Сходу значно відрізняється від торговельних взаємозв'язків з європейськими країнами. В силу структури своєї економіки східні держави були експортерами сільськогосподарської продукції і імпортерами промислової продукції.

Географічне положення країн Сходу сприяло вигідним експортно-імпортним операціям. З метою полегшення доступу продукції східних країн на вітчизняні ринки урядом надавались деякі пільги для двосторонньої торгівлі. Ці пільги зводилися до безліцензійного ввозу товарів, пільгового пропуску східних купців для зовнішньоторгових операцій. Водночас існували пільги щодо торгівлі на ярмарках, пільги на митні тарифи.

Торгівля здійснювалась через торгпредства, господарські організації в Україні та змішані товариства. Поєднання цих організаційних форм торгівлі залежало від політичних та економічних умов, наявності торгової угоди, особливостей економіки і ринку.

Посередниками між східними купцями і господарськими організаціями виступали

товарні біржі, які слідували за попитом і пропозиціями на імпорتنі та експортні товари. Більша частина біржових операцій східних купців була зосереджена на товарній біржі Одеси.

Іншим суттєвим фактором розвитку і організації торгівлі зі східними купцями в Україні були ярмарки, які виникли в умовах непу, як один із засобів розвитку ринкових взаємин всередині країни. Особливо слід виділити Харківський ярмарок, що відіграв вагомий роль в розвитку та організації торгівлі зі Сходом.

Слід зазначити, що можливості торговельного та економічного співробітництва України і держав Сходу в 1921-1923 рр. в силу різних обставин були дуже обмежені. Порівнюючи дані про зовнішню торгівлю УСРР з державами Близького, Середнього і Далекого Сходу видається можливість зробити висновок про розвиток торговельних зв'язків України саме з державами Близького Сходу. Щодо перспектив розвитку з цими країнами, то вони були зумовлені чинниками об'єктивного характеру. Стан економіки України підтверджував повну можливість постійного і планового постачання Близького Сходу українськими продуктами сільського господарства і обробної промисловості. Геополітичний стан Близького Сходу був сприятливий для розвитку торговельних відносин з УСРР. Саме у цьому районі внаслідок світового розподілу праці, могли встановитися, на базі найсприятливіших умов найтісніші взаємини.

Джерела та література

1. Державний архів Одеської області – Фонд Р – 99 – О торгівле с Константинополем (1921-1922 гг.) – Оп.1 – Спр. 373. – арк. 37-39.
2. Торговые отношения СССР со странами Востока. – Москва, изд-во В/О «Международная книга», 1938. – С. 43-44.
3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України – Фонд 1224 – Украинская контора акционерного общества «Аркос» – Оп. 1. – Спр. 6. – арк. 25.
4. Східний світ. – 1928. - № 6. – С. 69.
5. Шамраєвський Є. Основи п'ятирічного плану зовнішньої торгівлі СРСР з східними країнами // Східний світ. – 1930. - № 4-5 – С. 134.
6. Східний світ. – 1928. - № 2 – С. 79-80.
7. Державний архів Одеської області – Фонд Р – 110 – Договор Персия-Россия 1921 г. – Оп.1 – Спр. 652. – арк. 205 зв.
8. ЦДАВО України – Фонд 4 – Народний Комісаріат закордонних справ УСРР - Оп.1 – Спр. 1009. – арк. 156.
9. Цукерман Л. Персия и её торговля с СССР // Східний світ. – 1927. - № 1 – С. 81.
10. ЦДАВО України – Фонд 2 – Рада Народних Комісарів Української СРР – Оп. 3 – Спр. 432. – арк. 30.
11. Східний світ. – 1930. - № 10-11 – С. 118.
12. Известия. – 1924. – С. 1-2.
13. Синявський А.С. Вибрані праці. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 202, 203, 218.
14. ЦДАВО України – Фонд 1224 – Украинская контора акционерного общества «Аркос» - Оп.1 – Спр. 15. – арк. 63.
15. Скороход Л.І., Скороход Ю.С. До питання про становлення торговельних зв'язків України з Арабським Сходом (20-ті роки ХХ ст.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 1993. – Випуск 4. – С. 38.
16. ДАОО – Фонд Р – 99 - О торгівле с Константинополем (1921-1922 гг.) – Оп.1 – Спр. 515. – арк. 38-39.
17. Торговля России с Востоком – 1923. - № 1-2. – С. 7.
18. Вестник внешней торговли Украины. – 1923. - № 25 – С. 14.
19. ДАОО – Фонд Р – 728 - О торгівле с Востоком (декабрь 1924 г.) – Оп.1 – Спр. 102. – арк. 89-90.
20. ДАОО – Фонд Р – 728 – Оп.1 – Спр. 102. – арк. 90.
21. ДАОО – Фонд Р – 728 – Оп.1 – Спр. 102. – арк. 92.